

Н.М. ПАВЛЮК. СВОБОДА ЗАПОВІТУ ТА ПРАВО СПАДКУВАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЧАСТКИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглядається питання реалізації права на заповіт фізичними особами, що безпосередньо залежить від встановлених у законодавстві меж свободи заповіту та права спадкування обов'язкової частки.

Ключові слова: заповіт, свобода заповіту, обов'язкова частка у спадщині, спадкоємці, майно.

Рассматривается вопрос о реализации права на завещание физическими лицами, что непосредственно зависит от указанных в законодательстве границ свободы завещания и права наследства обязательной доли.

Ключевые слова: завещание, свобода завещания, обязательная доля в наследстве, наследник, имущество.

The issues of the law implementation due to the will by the individuals that directly depends on the established by law the will freedom restrictions as well as the inheritance right of the obligatory portion in the distribution are highlighted.

Key words: a will, freedom of a will, an obligatory portion in the inheritance distribution, heirs, estate.

Важливим елементом процесу побудови, реформування та демократизації всіх систем суспільства в Україні є формування правової держави, яка покликана забезпечити виконання конституційного принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), та забезпечувати недоторканість та захист таких важливих соціальних цінностей як життя, здоров'я людини, її безпека, честь та гідність.

Інститут спадкового права в усіх правових системах, як стародавніх так і сучасних, є одним із найважливіших.

Питання спадкування, порядок спадкування, право спадкування обов'язкової частки є висвітлено багатьма цивілістами, а саме: В.И. Серебровский, В.К. Дроников, П.С. Никитюк, С.Я. Фурса, Я.М. Шевченко та ін.

Кожний дієздатний громадянин може за життя визначити долю належного йому майна на випадок смерті. Таке розпорядження називається заповітом. Отже, заповіт – це угода, яка виражає волю однієї особи і здійснюється нею особисто щодо подальшої долі свого майна після своєї смерті, або ж це особисте розпорядження на випадок смерті з зазначенням кола спадкоємців, яке має бути виражене у письмовій формі.

Чинним ЦК України не визначено поняття свободи заповіту або її елементів чи окремих проявів. На мою думку, до складу свободи заповіту належать: право заповідача на призначення спадкоємців (ст.1235 ЦК), право заповідача на визначення обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом (ст.1236 ЦК), право заповідача на заповідальний відказ (ст.1237 ЦК), право заповідача на покладення на спадкоємців інших обов'язків (ст.1240 ЦК), право заповідача обирати вид заповіту і заповідальних розпоряджень (право скласти заповіт подружжя, право на підпризначення спадкоємців, право на секретний заповіт), право встановлювати сервітут у заповіті (ст. 1246 ЦК). Поняття «право на заповіт» охоплює також право особи змінити уже складений заповіт відповідно до ст.1254 ЦК. В цьому випадку заповідач своїми діями створює передумови для виникнення в певних

осіб права на спадкування в майбутньому. Натомість право особи скасувати раніше складений заповіт, подавши письмову заяву до нотаріальної контори не є елементом права на заповіт, так як не буде встановлено відмінного від визначеного законом порядку спадкування. Окремі автори також вважають, що елементом свободи заповіту виступає право особи на здійснення вільного волевиявлення стосовно розпорядження її майном на випадок смерті без впливу будь-яких сторонніх факторів¹. Гадаю не можна погодитись із таким зауваженням, оскільки вільне волевиявлення під час вчинення правочину є умовою його дійсності, а не проявом свободи договору чи свободи волевиявлення, для прикладу.

Позбавлення права на спадкування, на відміну від усунення від права на спадкування, яке відбувається внаслідок прямої вказівки закону, може бути здійснено за бажанням заповідача відповідно до ч.2 ст.1235 ЦК України.

Громадянин має право позбавити одного, кількох або навіть усіх спадкоємців за законом права спадкувати. Для цього існує два способи: по-перше, можна прямо в тексті заповіту зробити вказівку: спадкоємець С. позбавляється права спадкувати; по-друге, того чи іншого спадкоємця можна просто не зазначити в заповіті. Ці способи називають прямим та побічним позбавленням спадкоємців права на спадкування. Потрібно відмітити, що між цими способами існує істотна відмінність. В першому випадку особа, усунена від спадкування, не може претендувати не лише на майно, охоплене заповітом, а також і на будь-яке інше майно, яке свідомо чи несвідомо спадкодавцем не буде включено в заповіт. В іншому ж випадку така особа потенційно зможе спадкувати майно спадкодавця, не охоплене його заповітом. Якщо ж спадкоємця не зазначено в заповіті, але заповітом охоплене все майно, яке належатиме спадкодавцю до дня смерті, він не зможе спадкувати за жодних умов.

На думку окремого автора, не суперечитиме чинному законодавству також і право особи позбавити в заповіті одного чи кількох своїх законних спадкоємців права спадкувати яесь конкретне майно, яке належить заповідачу². Однак до такого заповідального розпорядження слід відноситися із пересторогою, так як буде незрозуміло, чи бажає заповідач позбавити спадкоємця можливості отримати те чи інше майно в натурі або ж відповідним чином зменшити частку особи як спадкоємця за законом.

Радянське право, яке реально охороняло лише власність держави, заперечувало розширення свободи заповіту, оскільки таким чином послаблювалася б забезпечувальна функція спадкування; відзначалося, що свобода заповіту відображала лише інтереси спадкодавця, а не інтереси радянського суспільства в цілому, та інтереси непрацездатних членів його сім'ї зокрема³.

Разом з цим, чинний ЦК дещо обмежує свободу заповіту у зв'язку з тим, що спадкодавець мав певні майнові зобов'язання перед визначеним колом осіб відповідно до норм Сімейного кодексу України. Таким чином держава намагається забезпечити мінімальну соціальну справедливість для членів сім'ї заповідача, захист їхніх майнових інтересів, зокрема щодо майна, в створенні якого вони можливо брали участь. Інші ж автори вважають, що існування інституту обов'язкової частки певним чином все ще зумовлене неготовністю держави взяти на себе забезпечення належного рівня матеріального благополуччя для неповнолітніх та непрацездатних громадян, тобто інституту обов'язкової частки у спадщині покликаний здебільшого виконувати соціальну⁴ або матеріально-забезпечувальну функцію⁵ спадкового права.

Теоретичною проблемою в дослідженні спадкування за правом на обов'язкову частку є відсутність єдності в поглядах вітчизняних вчених щодо місця інституту обов'язкової частки у спадковому праві України. Теоретичні позиції вчених знайшли відображення у таких трьох теоріях: деякі вчені вважають, 1) що «підстави спадкування за законом і спадкування за правом на обов'язкову частку принципово різні», тобто спадкування за правом на обов'язкову частку є особливим порядком спадкування за заповітом⁶, 2) інші відносять спадкоємців за правом на обов'язкову частку до спадкоємців за законом⁷, 3) треті вважають, що спадкування обов'язкової частки є особливою третьою підставою наступництва в спадковому праві⁸.

Хотілося б одразу заперечити існування окремого вида правонаступництва в спадковому праві на підставі встановленого законом права на обов'язкову частку у спадщині, хоча б тому, що це суперечить ст.1217 ЦК України. На підтвердження теорії, згідно з якою спадкування за правом на обов'язкову частку є особливим порядком спадкування за заповітом вчені наводять наступні аргументи: 1) спадкування за правом на обов'язкову частку відмінне від спадкування за законом, оскільки спадкування обов'язкової частки не може бути змінено заповітом; 2) порядок наступництва за правом на обов'язкову частку зобов'язаний своєю підставою заповіту, так як наявність заповіту усуває спадкування за законом і лише в такому випадку має місце спадкування за правом на обов'язкову частку; 3) у випадку спадкування за правом на обов'язкову частку не застосовуються положення про спадкування за правом представлення, яке має місце при спадкування за законом⁹.

Таким чином, ті автори, які вважають, що спадкування за правом на обов'язкову частку є особливим порядком спадкування за заповітом, намагаються показати відмінність між загальним порядком спадкування за заповітом і спадкуванням права на обов'язкову частку, аніж довести, що інститут обов'язкової частки тісно пов'язаний із спадкуванням за заповітом. Крім того, не береться до уваги той факт, що спадкування обов'язкової частки здійснюється незалежно від змісту заповіту, тобто всупереч заповіту, «законодавець частково нехтує волею заповідача»¹⁰.

Мабуть, більш правильно вважати, що спадкування за правом на обов'язкову частку зумовлює виникнення особливого порядку правонаступництва на підставі закону поряд із спадкуванням за заповітом, оскільки безспірним є той факт, що спадкування обов'язкової частки можливе лише за наявності заповіту. Це такий особливий порядок, який встановлений законом і не може бути змінений заповітом¹¹.

Якщо майнові інтереси тих членів сім'ї заповідача, коло яких встановлене законом, не враховані в заповіті, вони все рівно отримають частину спадкового майна у розмірі, встановленому законом. Водночас такий порядок спадкування за законом має спеціальний характер¹², оскільки до спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині не застосовуються норми спадкового права України щодо спадкування за правом представлення, а обов'язкова частка у спадщині не обтяжена зобов'язаннями спадкодавця. Таким чином, за передбачених законом підстав правонаступництво в майні фізичної особи здійснюється як за заповітом (щодо спадкоємців за заповітом), так і за законом (щодо спадкоємців за правом на обов'язкову частку). Таку позицію сьогодні підтримують більшість вітчизняних вчених.

Осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині в науці спадкового права України ще називають «необхідними спадкоємцями». Коло суб'єктів, які

мають право спадкувати за правом на обов'язкову частку визначене ч.1 ст.1241 ЦК України і до нього входять: малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдвєць) та непрацездатні батьки.

На думку Є. Фурси, для уникнення порушення інтересів осіб, які мають право на обов'язкову частку, принципово важливо, щоб особа, яка посвідчує заповіт роз'яснила зміст відповідної статті ЦК України¹³. Потрібно зауважити, що на момент складення заповіту майнові права цих осіб можуть і не бути порушені, а заповідач з об'єктивних причин не може передбачити, хто із членів його сім'ї матиме право на обов'язкову частку на день відкриття спадщини. Тому більш правильно було б говорити про те, що майнові інтереси осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, не враховані у заповіті.

Формулювання ч.1 ст.1241 ЦК є таким, що обов'язкові спадкоємці спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. На думку Є. Фурси, недоліком у формулюванні наведеної статті є те, що подвійне застосування на практиці положень цієї статті є неможливим. Тому особа, що має право на обов'язкову частку та одночасно зазначена у заповіті в якості спадкоємця, може обирати варіант реалізації нею прав в якості спадкоємця за заповітом або спадкоємця за правом на обов'язкову частку¹⁴. В будь-якому випадку, частина спадщини в розмірі обов'язкової частки не буде обтяжена боргами спадкодавця (положення ч.3 ст.1241). Зі змісту ст.1241 також випливає, що «в разі отримання заповідального відказу розмір частки обов'язкового спадкоємця має відповідним чином зменшуватися на величину вартості заповідального відказу».

Положення ст. 1241 нового ЦК, на думку Є. Фурси, мають бути конкретизовані. Так, він пропонує внести до ст.1241 наступні доповнення: 1) підставами застосування цього положення має бути порушення прав спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку, у змісті заповіту; 2) у разі зазначення таких спадкоємців у заповіті без порушення їх прав відносно інших спадкоємців - вони спадкують за заповітом; 3) обов'язкова частка може бути замінена за домовленістю між спадкоємцями і особою, яка має право на обов'язкову частку, або через пряму вказівку у заповіті на довічне утримання такої особи спадкоємцями, що має бути підтверджено відповідним договором довічного утримання, тощо; 4) особи можуть бути визнані в судовому порядку такими, що не мають права на обов'язкову частку, коли вони отримують значну пенсію або доходи від підприємницької діяльності, а також, коли вони матеріально забезпечені¹⁵.

Проаналізуємо наведені пропозиції поетапно. По-перше, існування обов'язкової частки у спадщині і певного кола осіб, майнові інтереси яких потребують захисту з боку держави, само по собі означає, що законодавець передбачив можливість порушення прав необхідних спадкоємців заповідачем. По-друге, встановлення в нормі закону для необхідного спадкоємця права вибору спадкування за заповітом або за правом на обов'язкову частку не є необхідним, так як при застосуванні ст.1241 суди не допускають помилок і застосовують зазначене законодавче положення однаково.

По-третє, набуття спадкоємцями за заповітом у власність майна, яке перейшло до спадкоємців за правом на обов'язкову частку за договором довічного утримання само по собі відповідає праву фізичних осіб укладати цивільно-правові договори, зокрема договір довічного утримання.

По-четверте, вчені неодноразово пропонували запровадження диференційованого підходу щодо надання необхідним спадкоємцям права спадкування обов'яз-

кової частки у спадщині, однак він не знайшов свого законодавчого закріплення. Натомість чинний ЦК містить норму, яка надає суду право зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині враховуючи відносини між спадкодавцем та спадкоємцем, а також обставини, що мають істотне значення. Глумачення зазначеної норми закону в повній мірі покладено на розсуд суду Гадаю, такими підставами повинно бути вчинення будь-якого злочину стосовно спадкодавця, якщо цей факт встановлено судом, а також інші підстави залежно від конкретних обставин справи. Разом з цим, суду потрібно брати до уваги той факт, що застосування зазначеної норми повинно мати місце лише в окремих, виключних випадках.

Також Ю.І. Заїка вважає, що при вирішенні питань щодо надання обов'язкової частки необхідно також враховувати матеріальне становище обов'язкових спадкоємців, якщо такі спадкоємці не потребують матеріальної допомоги, то відповідно не має підстав і для надання їм обов'язкової частки¹⁶.

Отже, обов'язкова частка у спадщині виступає суттєвим обмеженням свободи заповіту. А обмеження свободи заповіту не повинне бути пов'язане із будь-яким обмеженням прав особи розпорядження своєю приватною власністю, а зумовлене потребою захисту інтересів найближчих непрацездатних родичів. Якщо ж негідна поведінка спадкоємців спонукала спадкодавця позбавити їх спадщини, то майнові інтереси обов'язкових спадкоємців можна захистити не надаючи їм прав на обов'язкову частку, а наприклад, згідно рішення суду виплачувати щомісячну допомогу за рахунок спадкового майна, чи в разі матеріального забезпечення обов'язкових спадкоємців здійснити одноразову виплату допомоги. Тому тут, з одного боку, виконувалася воля спадкодавця, а з іншого – були б захищені ті особи, які потребують допомоги від спадкодавця, не залежно від його ставлення до них.

1. *Храмцов К.* Обеспечение свободы завещания наследователя // Российская юстиция. – 1998. – №11. – С. 13. 2. *Заїка Ю.І., Снівак В.М.* Право власності. Спадкове право. – К., 2000. – С. 125. 3. *Асланян Н.П.* Свобода завещания в советском наследственном праве // Московский университет. Вестник. Серия право. – 1987. – С. 69-70. 4. *Туркуловський Я.* Правова регламентація обов'язкової частки у спадщині: окремі проблеми // Право України. – 2004. – № 2. – С. 118. 5. *Васильченко В.В.* Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми // Право України. – 2003. – № 10. – С. 120. 6. *Серебровський В.И.* Очерки советского наследственного права. – М., 1953. – С. 130. 7. *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс (Проблемы теории и практики). – Кишинев, 1973. – С.152. 8. *Четица Т.Д.* Наследование по завещанию в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1965. – С. 12. 9. *Васильченко В.В.* Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми // Право України. – 2003. – № 10. – С. 120. 10. *Туркуловський Я.* Правова регламентація обов'язкової частки у спадщині: окремі проблеми // Право України. – 2004. – № 2. – С.118. 11. *Четица Т.Д.* Наследование по завещанию в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1965. – С. 12. 12. *Дроников В.К.* Наследственное право Украинской ССР. – К., 1974. – С. 77-78. 13. *Фурса Є.І.* Особливості спадкування за правми на обов'язкову частку// Право України. – 2001. – № 1. – С. 87. 14. *Фурса Є.І.* Спадкове правовідношення у нотаріальній та судовій практиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 9. 15. Там само. – С. 10. 16. *Заїка Ю.О.* Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – 287 с.